

14. INTELEKTUALKE NAKON REVOLUCIJE: OD PARTIJSKE DO ZATVORSKE ČELIJE

Renata Jambrešić Kirin

UDK: 316.344.32-055.2(497.1)"1945/55"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Socijalistički društveni okvir ženama je na ljevici otvorio niz mogućnosti za uspješnu profesionalnu i političku karijeru. Međutim, sudar revolucionarnih i tradicijskih vrijednosti proizvodio je različite antagonizme i kompromise te "konfliktne komplementarnosti" (G. W. Creed) starog i novog sustava, posebice u privatnoj sferi gdje je zadržan patrijarhalni *spolni ugovor* (C. Pateman) o "prirodnoj" podjeli muških i ženskih uloga. U poratnim okolnostima snažne ideologizacije i konsolidacije jednopartijske vlasti, a posebice tijekom partijskih čistki izazvanih sukobom Tita i Staljina, brojni su komunisti intelektualci postali žrtve političkog centra jer su postavljali neugodna pitanja, između ostalog o vjerodostojnosti odbacivanja Staljina dočim je na djelu bio staljinistički model "preventivnog" kaznenog progona i "preodgoja" prisilnim radom. Posebice su stradale lijeve intelektualke koje su svoj ljudski i intelektualni integritet odbile podrediti načelima *partijnosti* s neupitnom subordinacijom višoj instanci, strogom (samo)procjenom klasne i ideološke podobnosti te moralnosti "ličnog života". Netrpeljivost prema tim ženama, "izdajicama Partije", manifestirala se simboličkim i fizičkim nasiljem te "ceremonijama sramoćenja" u radnim *logorima za preodgoj*. Neke od najsposobnijih revolucionarki i intelektualki nestale su iz političkog i javnog života da bi nakon više od pola stoljeća šutnje oživjele gorka sjećanja na val "crvenog terora" koji je obilježio antifeminizam, antiintelektualizam i "patrijarhalna osveta" pripadnika represivnog aparata i organa nove vlasti.

Ključne riječi: intelektualke u Hrvatskoj (1945.–1955.), antifeminizam, antiintelektualizam, represija

Treba kontrolirati postavljene norme. (...) Kontrolirati rad u ćeliji, kontrolirati kako ide uzdizanje članova ćelije. Pratiti njihovo stručno izgrađivanje. Članovi partije ne rade dovoljno, ne uče, te se mora najvažnije poslove dati nepartijcima, koji se čak uzimlju iz logora, kada se stručna lica ne mogu naći.¹

Patrijarhalna strukturiranost društva vidljiva je u osporavanju prava ženama čak u ekonomskim odnosima i nasuprot normativnim određenjima, pri čemu se osvještavanje žena intelektualki denuncira kao građansko, a nerijetko se i manipulira nezadovoljstvo žena radnica njihovom ulogom u društvenoj podjeli rada, i to nezadovoljstvo usmjerava protiv intelektualki²

¹ HDA, KDAŽH, Direktiva partijskoj ćeliji Glavnog odbora AFŽ, 21. 5. 1947., inv. br. 50, kut. 64.

² Blaženka DESPOT, *Izabrana djela Blaženke Despot*, (ur. Gordana Bosanac), Zagreb 2004., 185.

Nasuprot tradicionalnoj historiografiji koja u životnim pri/povijestima vidi nepouzdana, pristrane i drugorazredne povijesne izvore, istraživačice povijesti žena upravo autobiografske zapise i usmene iskaze o prošlom životu smatraju nezaobilaznim predmetom istraživanja. Posebice kad je njegov cilj osvjetliti određeni segment kulturne i društvene povijesti – poput odnosa komunističkih vlasti prema intelektualcima u vlastitim redovima – o kojem službena povijest šuti ili nudi šturu statističke podatke. Samo nam memoarska proza i autobiografski iskazi mogu pružiti odgovore na istraživačka pitanja: kakve su poruke nositelji progresivne lijeve ideologije slali ženama – ne samo normativnim i ideološkim diskursom, nego i svojim svakodnevnim postupcima i odnosima u privatnom i javnom životu? Jesu li ohrabivali njihova nastojanja da koriste netom stečena prava i osvajaju nove prostore profesionalne i društvene afirmacije? Jesu li ih uvažavali kao ravnopravne partnerice, suradnice, intelektualke i političarke? Jesu li u njima prepoznali tek pouzdane, odgovorne, marljive i manje ambiciozne partnere u izgradnji socijalističkog društva? Autobiografski je diskurs posebice važan za feminističku analizu jer se u njemu dodiruje “unutarnje i vanjsko iskustvo, socijalna i personalna povijest, povijest i psihička jedinstvenost, tako da je mreža njihova prepletanja učinjena vidljivom i otvorenom interpretaciji”.³

Drugi poticaj za istraživanje predstavlja činjenica da ni nekoliko novijih studija kulturalne i feminističke orijentacije iz pera Lydie Sklevicky (1996.), Nede Božinović (1996.), Sabine P. Ramet (1999.), Svetlane Slapšak (2001.) i Ivane Pantelić (2011.) ne nude zadovoljavajući odgovor na pitanje u kojoj je mjeri patrijarhalni i paternalistički odnos prema intelektualcima potencirao “pervertiranu tragičnost” komunizma kao “emancipatorskog projekta koji je pošao naopako”.⁴ Hipoteza koju propitujemo uz pomoć narativnih izvora, ženskih memoara i intervjuva, glasi da je komunistički represivni aparat u trenutku uspostave države posebice revno kažnjavao pokušaje lijevih intelektualki da ovlaste svoju ravnopravnost, steknu neovisnost i pravo na kritički odnos prema ideološkom dogmatizmu i negativnim pojavama u društvu. Dakle, na meti su bile one komunistkinje koje su svoj “kapacitet za lojalnost”,⁵ dokazan u ilegali, zamijenile političkom samosviješću i željom da djeluju kao političke građanke, individue čija profesionalna karijera i društvena uloga ne bi smjela ovisiti o podrijetlu i bračnom statusu. Čini se kako je pokušaj političke emancipacije bio problematičan upravo u onom segmentu u kojem je dovodio u pitanje postojeći “spolni ugovor”, to jest “patrijarhalnu obitelj i cijelu strukturu produkcije, reprodukcije, spolnosti i osobnosti na kojoj su se povijesno temeljila društva”.⁶ Ta tiha, ali dubinska repatrijarhalizacija odrazila se i na nacionalnu (pri)povijest pa su partizanke mahom prikazivali muški suborci i politički idoli: Ivan Šibl, Milovan Đilas, Vladimir Dedijer, Mon. Svetozar Rittig i drugi.

Postojeće studije o poratnom razdoblju ističu da je odnos rukovodioca prema punoj ravnopravnosti žena bio ambivalentan: omogućili su normativnu jednakopravnost žena, ali im nisu osigurali uvjete da razviju svoje potencijale i uđu u upravljačke strukture. Prema poznatoj tezi Lydie Sklevicky emancipacijske su vrednote imale revolucionaran i mobili-

³ Annette KUHN. Citirano prema: Michaela SCHAEUBLE, “Očevid”, *Treća*, 9/2007., br. 1, 39.-56. Ovdje 40.

⁴ Slavoj ŽIŽEK, “Kad partija digne ruku na sebe” (<http://www.mi2.hr/radioActive/past/txt/03.06.zizek.kadpartijadigne.rtf>).

⁵ Robert J. BRYM, *Intellectuals and Politics*, London 1980., 1. Edward Shils je postavio tezu da je tek moderno doba oslobodilo kod intelektualaca njihov “kapacitet za lojalnost”.

⁶ Manuel CASTELLS. Citirano prema Fahrudin NOVALIĆ, “Rod, društveni položaj i moć”, *Filozofija i rod*, (ur. Gordana Bosanac, Hrvoje Jurić i Jasenka Kodrnja), Zagreb 2005., 133.-146., 14.

zirajući učinak dočim su tradicionalne doprinosile stabilizaciji i popularizaciji poretka.⁷ Stoga su nove vlasti koristile kulturalno rezistentnije simbole i u javnosti promovirale lik partizanske majke, udarnice za strojem ili požrtvovne drugarice koja brine o saniranju posljedica ratnih razaranja i trauma te odgaja nove naraštaje. U agitpropovsku sliku uzorne žene nisu se uklapale profesorice, novinarke ni rijetke ministrice s bogatom partizanskom biografijom. Kao što primjećuje Slavica Jakobović Fribec, i Zagorkino je ime i djelo “postalo zazorno jer je otvoreno prizivalo međuratni status ‘emancipirane građanke’ kao feminističkoga političkog subjekta”.⁸

Uspješne žene u “zatvorskom komunizmu”

Životne priče uspješnih žena na ljevici – među kojima su bile suradnice Tanjuga, Radio Zagreba, vladinog Ureda za informacije, novinarke Vjesnika i Politike te polaznice prve diplomatske škole – otkrivaju dramatične obrate kad su, zbog političkih obračuna tijekom i nakon 1948., mnoge od njih nestale s društvene pozornice. Eva Grlić tako opisuje odgovoran položaj koji je imala prije upućivanja na dvogodišnju kaznu na Golom otoku (a nakon čega je do kraja radnog vijeka obavljala posao službenice u poduzeću Katran):

Bila sam jedno vrijeme šef publicističkog odjela i organizirala prva naše veze s manjinama u inozemstvu. Otpočeli smo izdavati bibliografski časopis *Nаша knjiga* kojemu sam poslije rata bila prva urednica. Zatim sam dobila zadatak da u najkraćem roku, za manje od dva mjeseca, organiziram prikupljanje i sređivanje materijala za štampanje almanaha o našoj štampi od prije i za vrijeme rata. Bio je to velik i zahtjevan posao. Sakupila sam ljude za koje sam znala da znaju i hoće solidno i brzo raditi.... Knjiga je odista u datom roku štampana. Na pripremi materijala i u štampariji radilo se dan i noć. Bila je to prva bibliografija o naprednoj, ilegalnoj i ratnoj štampi. S našim manjinama u Mađarskoj i Austriji uspjela sam uspostaviti prve veze, dogovarali smo suradnju i uzajamne posjete.⁹

Nakon ratnog angažmana i poratnog poleta obilježenog “eksplozijom oduševljenja, energije i optimizma”,¹⁰ uslijedilo je gorko razočarenje državnim politikom koja je iznova koristila “formulu” prema kojoj društvena lokacija žene ovisi o političkoj orijentaciji i karijeri muških članova obitelji, a ponajmanje o njezinom osobnom djelovanju i opredjeljivanju (u sukobu Tito–Staljin). Sama činjenica da su bile supruge, sestre ili kćeri “kompromitiranih drugova”, mnogim je ženama onemogućila bilo kakvu daljnju karijeru. Miljuša Jovanović imala je jednu od vodećih funkcija u državnom uredu za ratne invalide sve dok nije posumnjala u službeno objašnjenje ubojstva svog brata, generala Arse Jovanovića, optuženog za pokušaj bijega u Rumunjsku i podršku rezoluciji Informbiroa. Premda je bila prvoborkinja s činom kapetana te invalidkinja koja je jedva hodala nakon smrzavanja oba stopala na Igmanskom maršu, Miljuša je provela dvije godine na Golom otoku jer se nije htjela odreći

⁷ Lydia SKLEVICKY, “Antifašistička fronta žena: kulturnom mijenom do žene ‘novog tipa’”, *Konji, žene, ratovi*, (odabrala i priredila Dunja Rihtman Auguštin), Zagreb 1996., 57. Usp. i Mark MAZOWER, *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004., 205.: “No, kao i nakon 1918. godine, okončanje rata oživjelo je tradicionalnije odnose među spolovima” i izazvalo “povratak patrijarhata”.

⁸ Slavica JAKOBOVIĆ FRIBEC, “Zagorka – subjekta otpora”, *Neznana junakinja: nova čitanja Zagorke*, (ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec), Zagreb 2008., 13.-42.. Ovdje 38.

⁹ Eva GRLIĆ, *Sjećanja*, Zagreb 1997., 161.

¹⁰ Sonia WILD BIČANIĆ, *Dvije linije života*, Zagreb 1999., 147.

brata i jer je izvrijedala Milovana Đilasa, bivšeg prijatelja njezine obitelji. Jedan od predratnih drugova pozdravio ju je na ulici – “Zdravo, ilegalac!” – znajući da je Udba prati mjesecima i da je u nemilosti Partije.¹¹ U toj kolegijalnoj poruzi-komplimentu (*ilegalac*) sadržana je bit otpora boljševičkoj *partijnosti* koja je bivše revolucionare, pokretače političke promjene svijeta pretvarala u beskarakterne, autokratske vlastodršce. Naime, autoritet komunista proizlazio je iz dugogodišnjeg djelovanja u ilegali, “ne jednostavno stoga što su bili učinkoviti i hrabri, nego stoga što su uvijek bili pripravnici za najgore: za špijuniranje, tajnost, ispitivanje i oružanu akciju”, i bio je sazdan na uvjerenju da će “prije biti utamničeni nego tamničari”.¹² Međutim, iskušanja političke moći i borba za društvene povlastice proizvodili su neprimjereni ponašanje i djelovanje tipično za staljinizam. Individualizam i kritička misao u tom su okružju bili mogući samo kao “ilegalne” aktivnosti, po cijenu unutarnjeg egzila ili disidentstva jer je *partijnost* podrazumijevala strogo poštivanje hijerarhije, discipliniranost, lojalnost i kolektivističku svijest.¹³ Međutim, već od sredine 1950-ih reformski komunizam i kritika društvenih negativnosti iz pera “ovlaštenih kritičara” sustava i dežurnih komičara (Nela Eržišnik, Mija Aleksić) postaju više nego poželjni. Riječ je o specifičnim formama kanaliziranja “dopuštenog govora o nedopuštenom”, koji je obuhvaćao kritiku luksuza, zloupotrebu položaja i slično, te je funkcionirao kao “nužan ispušak političke stege”.¹⁴

Marija-Vica Balen djelovala je kao aktivistkinja AFŽ-a i novinarka na teškoj liniji fronte (Lika, Kordun, Banija, Slavonija); kraj rata je dočekala kao upraviteljica dječjeg doma u Buzeti pored Gline, a nakon oslobođenja bila je urednica na Hrvatskom radiju. Kao žena jugoslavenskog press-atašea u Washingtonu, s obitelji odlazi u SAD krajem 1946. godine da bi već 1949. bila privedena u zatvor u Savskoj, zajedno s trima sestrama jer Šime Balen nije želio svjedočiti protiv Hebranga.¹⁵ U svojim uspomenama pisanim početkom 1980-ih, a objavljenima 2009. godine, sjeća se ponižavajućeg tretmana “političkih delikventica” koji je politički osnažene intelektualke, u poziciji da sukreiraju službenu politiku, izjednačio s kriminalkama i prostitutkama koje su smatrane najvećom prijetnjom kako malograđanском, tako i komunističkom moralu:

Stalno sam se tresla od studeni i vlage i gušila od pomanjkanja zraka. Ne samo da se tu nije dalo spavati nego ni opstati, pa sam se stala buniti i vikati, tražeći da me premjeste u neku drugu prostoriju. I – premjestili su me. Ali među kriminalke i prostitutke. (...) Kada sam 15 godina poslije na isti način bila tretirana u zatvoru zagrebačke Udbe, mislila sam: kako su sve policije jednake!¹⁶

Umjesto da kreativno razvija svoje potencijale kao novinarka ili politička radnica, Marija-Vica Balen, koja je bila članica KPJ od 1928. godine, a tijekom bogatog ilegalnog rada upoznala najistaknutije jugoslavenske komuniste, do kraja života ostaje korektorica u Školskoj knjizi gdje savjesno argatuje nad tuđim rukopisima, tuđim djelima i karijerama. O podudarnosti životopisa Eve Grlić i Marije-Vice Balen govori i činjenica da su tijekom boravka

¹¹ Miljuša JOVANOVIĆ, *Goli otok Miljuše Jovanović I i II*. Prir. i intervju vodio Dragoslav SIMIĆ, Beograd 1996.

¹² Eric HOBBSAWM, *Zanimljiva vremena: život kroz dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2009., 124. i 125.

¹³ “Lenjinistička ‘avangardna’ partija bila je kombinacija discipline, poslovne učinkovitosti, krajnje emocionalne identifikacije i osjećaja potpune predanosti. (...) Prihvaćali smo apsolutnu obvezu da slijedimo ‘liniju’ koju je pred nas stavljala, čak i kad se nismo slagali s njom, premda smo ulagali herojske napore da uvjerimo sebe u njezinu intelektualnu i ‘političku’ korektnost kako bismo je ‘branili’ što se od nas i očekivalo”. E. HOBBSAWM, *Zanimljiva vremena*, 120.

¹⁴ Gordana BOSANAC, *Visoko čelo: ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, Zagreb 2010., 192.

¹⁵ Marija-Vica BALEN, *Uspomene jedne revolucionarke*, Zagreb 2009. Usp. i Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, “Uspomene ušutkane heroine”, 369.-377. [pogovor].

¹⁶ *Isto*, 103.

u partizanima svoju djecu vidale samo na fotografijama prokrijumčarenima iz okupiranog Zagreba te da su dijelile istu ćeliju u zatvoru u Savskoj početkom 1949. godine.

Istranka Dragica Srzentić (rođ. Vitolović) bila je predratna komunistkinja iz kruga respektabilnih beogradskih intelektualaca, suradnica časopisa *Žena danas* i jedna od osnivačica NIN-a. Borila se u redovima crnogorskih partizana, a nakon poziva vrhovnog štaba na Visu, odlazi u London gdje radi kao spikerica BBC-a u jugoslavenskom programu. Nakon rata suorganizira ustroj Ministarstva vanjskih poslova (zadužena za diplomatske službe i suradnju s izvaneuropskim zemljama), a kao povjerenica vlade osobno je odnijela u Moskvu pismo Staljinu s Titovim povijesnim "Ne". U dokumentarnom filmu Želimira Žilnika *Jedna žena, jedan vek* (2011.), njezinom prvom pojavljivanju u javnosti nakon 60 godina, uspoređuje tretman u Udbinom zatvoru u Podgorici i onaj koji je imala na istom mjestu, kad su je zatočili talijanski fašisti. Ženi Lebl, u autobiografskoj knjizi *Odjednom drukčija, odjednom druga* (2008.) opisuje srodne metode mučenja bugarskih isljednika iz niškog zatvora tijekom okupacije i Udbinih agenata u Glavnjači. Ono što je posebice povrijedilo te dvije uspješne mlade žene s uzornom ratnom biografijom – Dragica Srzentić je u trenutku uhićenja u svibnju 1952. godine bila zamjenica generalnog sekretara u Ministarstvu vanjskih poslova FNRJ, a Ženi Lebl novinarka Politike s obećanim mjestom dopisnice u Parizu – bili su niski udarci, podmetanja i lažne optužbe kolega na poslu i bliskih partijskih drugova:

Nisam znala da će baš moj uspeh pobuditi u meni bliskim prijateljima zavist i da ću postati žrtva njihove podmukle klevete. Nisam znala da će mi oni skrojiti dalju sudbinu. Ali to je druga i duga priča, priča o jugoslavenskom GULAG-u, ispričana delimično u knjizi *Ljubica bela* (1991).¹⁷

Obje žene bile su hrabre, obrazovane i talentirane, govorile su strane jezike, bile su entuzijastički posvećene izgradnji novog društva i respektabilnog ratnog iskustva – od zarobljeničtva u berlinskom zatvoru Gestapa (Lebl) do pregovora s britanskom vladom oko sastava nove jugoslavenske vlade (Srzentić) – no metode torture na Golom otoku i Sv. Grguru, to jest ženskom zatvoru u Stolcu izmijenile su trajno ne samo njihovu životnu putanju nego i doživljaj sebe.¹⁸ Prijetnja ponovnim zatočenjem bila je zalag duboke šutnje i potiskivanja proživljenih trauma. Posebice razorno djelovanje imale su "ceremonije degradacije" te teatralne forme povrede dostojanstva i integriteta osobe s pogrđnim pjesmama i sloganima, "uprizorenjem krivnje" u obliku skeča koji ismijava i građansku egzistenciju i profesionalne uspjehe zatočenica. Prema sociologu Haroldu Garfinkelu, namjera je ceremonija degradacije pokazati i stigmatizirati pojedinca/ku kao nevrijednog privilegija koje idu uz njegovu ili njezinu dotadašnju ulogu u društvu ili instituciji. Retorička formula kojom se to čini otprilike glasi "pozivam sve ljude kao svjedoke da potvrde kako on/ona nisu onakvi kakvima se čine".¹⁹

Dragica Srzentić je u jednoj takvoj ceremoniji sramoćenja prerušena u "kraljicu inform-biroovskog bala": dobila je krunu od kopriva, trnja i lišća te tenisice bez prstiju na kojima je pisalo "made in SSSR". Za razliku od Boaloovog "teatra potlačenih", koji se također bazira na improvizaciji i visokom emocionalnom unosu sudionika, golootočki je teatar okrutnosti imao za cilj ismijavanje, povredu i potlačivanje, nametanje straha i pokornosti

¹⁷ Ženi LEBL, *Odjednom drukčija, odjednom druga*, Beograd 2008., 189.

¹⁸ Usp. Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, "Izdajice su uvijek ženskog roda", *Up & Underground*, 17-18/2010., 232.-241.; Ivan KOSIĆ, "Režim i stanje u ženskom logoru" u: Ivan KOSIĆ, *Goli otok: najveći Titov konclogor*, Rijeka 2003., 107.-116.

¹⁹ Harold GARFINKEL, "Conditions of successful degradation ceremonies" *American Journal of Sociology*, 61/1956., 420.-434. Ovdje 421.

slobodoumnim i ponosnim ljudima te imputiranje krivnje onima koji su do jučer predstavljali moralni uzor u zajednici. Pripadnici represivnog aparata rado su i često koristili (tradicijske) prakse posramljivanja žena koristeći stid kao “najemotivniji ton svake osobnosti” (Giorgio Agamben), kao osnovno sredstvo patrijarhalnog obezvređivanja žena čija je pretpostavka da “životi žena ne vrijede mnogo i da postoji neki ženski stid koji traje od pamtivijeka”.²⁰ Degradacija i ciljano ugrožavanje reproduktivnog zdravlja, što su ga podnosile kažnjene uhićene po Zakonu o kršenju javnog reda i mira, poput prostitutki i drugih “izgrednica”, govori mnogo o proturječjima revolucionarne ideologije koja je stubokom mijenjala institucije, ali ne i ponašanje i svijest ljudi. Iz cijelog procesa naopake penalne *ortopedagogije* staljinističkog tipa izbačena je etička dimenzija, upravo ona koja za Foucaulta čini razliku između vjerski dogmatskog samoodricanja i moderne konstitucije subjektivnosti.

Za razliku od muških supatnika koji su se već od 1960-ih izborili za pravo na priču o Golom otoku kao relevantnom povijesnom iskustvu, političke zatvorenice nisu imale ni društvenu potporu, ni uzor, ni okvir za naraciju o vlastitom “disidentskom iskustvu”. Gubitak samopouzdanja i posttraumatski simptomi rezultirali su povlačenjem iz javnog života, a ponekad i iz svijeta rada. Intervjui i memoari tih izuzetnih žena, nastali nakon više od pola stoljeća, djelomice su potaknuti željom autorica da svjedoče o “velikim muževima” (Rudolf Bićanić, Danko Grlić, Šime Balen, Vojo Srzentić) koje su pratile, bodrile i s kojima su dijelile sudbinu na “opozicijskoj intelektualnoj ljevici”, ali njihova je važnost u tome što nam donose iskustva izuzetnih ali marginaliziranih žena koje su svojim radom, znanjem, javnim djelovanjem i sposobnošću reflektiranja svog iskustva trajno obilježile i svoje vrijeme i suvremenu političku povijest.

One vjerno predočuju kako je represivni aparat demonstrirao ostracizam, fizičku i simboličku degradaciju, seksualno nasilje te rodno “profilirano” sramoćenje žena koje su se usudile kritizirati (ili tek komentirati) poteze partijskog vrha, pri čemu su “psihičkom slamanju” posebice bile izložene intelektualke. Organi nove federalne i lokalne uprave, pod neposrednim nadzorom vojno-represivnog aparata, nisu položili prvi, krucijalni test demokracije, a iznevjerili su i osnovno načelo nacionalne, vjerske i rodne ravnopravnosti iz *Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske*. Ta je deklaracija donesena na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a u svibnju 1944., a imala je za cilj i političku emancipaciju i edukaciju žena:

Uz političku edukaciju žena, odnosno edukaciju za politiku, politička emancipacija podrazumijevala je shvaćanje žena kao svjesnih i samostalnih političkih subjekata, a osobito se isticalo odgajanje žena za neautoritarnu, demokratsku politiku.²¹

Kad se generacija Lydie Sklevicky, obrazovanih i društveno aktivnih žena, zapitala kako bi izgledala “herojska povijest” viđena očima žena i određena ženskim vrijednostima, okrenula se arhivskoj građi, a suočavanje sa živim svjedokinjama vremena ostavila za neka druga, “dramatičnija” vremena u kojima se otvaraju nezacijeljene rane i transgeneracijske traume.

Partijski paternalizam

Takozvane “objektivne teškoće”, negativne posljedice brze industrijalizacije i urbanizacije, neravnomjerni razvoj zemlje i borba protiv “pete kolone” nakon sukoba sa Staljinom,

²⁰ Michelle PERROT, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009., 71.

²¹ L. SKLEVICKY, *Antifašistička fronta žena*, 26.

gurnuli su “žensko pitanje” u drugi plan. Partijski i državni vrh kontrolirali su organiziranu aktivnost žena i definirali njezine ciljeve i zadaće. Paternalistički ustrojen “socijalistički feminizam” omogućio je ženama pravnu zaštitu i ekonomsku ravnopravnost, ali ne i jednakomjeran pristup sferi odlučivanja i političke moći. Kao što su žene odgovorno preuzimale patronat nad dječjim domovima i djecom poginulih boraca, subjektima bez mogućnosti da raspoložu svojim stečenim pravima, tako su i one bile pod stalnim patronatom svojih drugova u partijskim ćelijama u kojima se koncentrirala politička moć. Politika zapošljavanja, napredovanja i platnog ranga u državnim službama u prvim poratnim godinama direktno je ovisila o karakteristikama i preporukama koje su “profesionalne Afežejke” dobile od svojih partijskih sudrugova.²²

Kad je proces znatnijeg uključivanja žena u organe vlasti doživio neuspjeh, a organizacija AFŽ-a ukinuta, Tito je dio odgovornosti prebacio na žene potaknuvši ih na “prodorniji”, aktivniji istup u javnost, ali i podsjećajući na njihov primarni, “prirodni poziv” majke:

Drugarice, sada se obraćam vama: vi treba same da budete malo prodornije i da ne dozvolite da vam kažu vaši drugovi, očevi, muževi ili braća: ‘Šta ćeš ti tamo, ti si žensko!’ Tačno je da je žena u prvom redu majka, ali baš zato što ona najviše žrtvuje od sebe, odgajajući nove naraštaje, ona ima još veće pravo da kao majka kaže svoju riječ u zajednici kakva je naša – u socijalističkoj zajednici.²³

U svom govoru na posljednjem kongresu AFŽ-a, 1953. Milovan Đilas je naveo kako je jedan od razloga ukidanja AFŽ-a jačanje demokracije i ženske ravnopravnosti u Jugoslaviji i kako je sazrio trenutak da sve zadaće te “polupolitičke organizacije” preuzme društvo u cjelini, to jest Socijalistički savez radnog naroda i budući savez ženskih društava.²⁴ Smatralo se da će postepeno povećanje životnog standarda i materijalnih uvjeta života dovesti i do poboljšanja društvenog položaja žena. Međutim, to je dovelo do depolitizacije “ženskog pitanja” i ženskih udruženja, do podcjenjivanja ženskog (političkog) subjekta, a time i do smanjenog utjecaja žena na daljnji razvoj socijalističkih odnosa. U odnosu na razdoblje obnove i izgradnje, sredinom 1950-ih smanjuje se aktivnost žena, sve su učestaliji slučajevi kršenja ženskih radnih prava i otpuštanja radnica, regresivni stavovi sve češći, a nova ženska društva nemaju za cilj političku emancipaciju članica I ne utječu na raspolaganje sredstvima namijenjenima izgradnji stanova, dječjih vrtića, škola i socijalnih servisa.²⁵ Nakon ukidanja AFŽ-a društveno aktivne žene izgubile su samostalnu platformu političkog djelovanja i postale izloženiye napadima i insinuacijama te ovisnijima o očinskom liku vođe kao surovog ali pravednog oca-zaštitnika.

Zastupljenost žena u hrvatskom Saboru bila je 1945. godine 8%, no u sazivu sabora od 1953. do 1958. (Republičko vijeće) taj je broj pao na 5%. U prvoj hrvatskoj poratnoj vladi jedina ministrica (financija) bila je Anka Berus, dok je narodni heroj Milka Kufrin ušla u Ustavotvornu skupštinu FNRJ u kojoj je bilo 4,7% žena, baš kao u i Centralnom komitetu KPJ (4,8% žena 1948. godine).²⁶ Broj žena u izvršnim organima vlasti i najvišim partijskim tijelima

²² Usp. HDA, KDAŽH, f. 1234, Podserija SKH, kut. 64.

²³ J. B. Tito, “Naše žene zaslužuju da budu kandidirane na ovim izborima. Iz govora Maršala Tita na proslavi 10-godišnjice X. korpusa u Bjelovaru”, *Žena u borbi*, 11/1953., br. 10, 1.

²⁴ L. Sklevicky smatra da su razlozi raspuštanja bili drukčije prirode: od ljeta 1948. do ukidanja AFŽ-a 1953. godine, organizacija se “ukrućuje u hijerarhiju koja ističe potrebu ‘čvrstine’, dakle, kontrole njezinih pripadnica” te gubi širinu i autonomiju početnog djelovanja “u poslušnom ispunjavanju partijskih direktiva”. L. SKLEVICKY, *Žene, konji, ratovi*, 132.

²⁵ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996., 171.-184.

²⁶ Jedine zastupnice u Ustavotvornom saboru Narodne Republike Hrvatske bile su istaknute partizanke: Kata Pejnović, Anka Berus, Maca Gržetić, Milka Kufrin, Beška Frntić, Mileva Cetušić, Ana Mrkoci i Cvita Gilić.

neće se znatnije mijenjati do 1990. godine, a najveći broj zastupnica u Saboru (od 25 %) za-bilježen je između 1963. i 1965. godine.²⁷ Neuspjeh partijske politike u rješavanju problema rodne (ne)ravnopravnosti i socijalne (ne)jednakosti feminističke znanstvenice vide u komu-nističkom obnavljanju “volje za moć”, a time i obnavljanju društvenog stanja hegemonije koje “ponovno reproducira ne samo nejednakost nego i nove oblike podčinjavanja i neslobode”.²⁸

Kako je status žena uvijek odraz općeg moralnog osjećaja u društvu, u inkriminiranju “moralnog lika” politički aktivnih žena – koje će uslijediti tijekom sukoba Tito-Staljin i unutarnjeg “pročišćavanja” partijskog kadra – možemo iščitati barem tri kulturna elementa postrevolucionarne patrijarhalne anksioznosti. Smatramo da je, unatoč službenoj politici rodne ravnopravnosti, novu vlast karakterizirao: a) politički strah od ambicioznih žena, “kvalitetnih kadrova”; b) ideološki strah od čuvarica tradicijskih i religijskih uporišta iden-titeta; c) kulturalno nepovjerenje prema mobilnoj ženi koja s lakoćom prelazi obiteljske, socijalne i etničke granice. Iskazi “političkih delikventica” pokazuju da su pokušaji otpora ideološkom dogmatizmu, različitim diskriminatornim “ispadima” i patrijarhalnoj strukturi Partije imali za posljedicu ozbiljne sankcije te da je pokušaj autonomnog političkog djelo-vanja izvan partijske linije bio strogo kažnjavao.

Gospoda drug-ca i ambivalentan odnos prema građanskoj kulturi

Suživot prije nego sraz novih društvenih vrednota i socijalističkog morala s naslijeđenim građanskim vrijednostima i oblicima ponašanja može se pratiti u cijeloj prvoj poratnoj de-kadi. Antropolog G. W. Creed, koji je istraživao proces “domestikacije revolucije” u bugar-skom društvu, nazvao je to stanje “konfliktnom komplementarnošću”.²⁹ Socijalistički živo-topisi obiluju primjerima konfliktnih komplementarnosti: osjećaj ekonomske osnaženosti prati nezadovoljstvo zbog potplaćenosti (nekvalificiranog) ženskog rada, dojam socijalne sigurnosti umanjuje frustriranost zbog klasnog raslojavanja, veličanje Tita nepovjerenje prema političkoj nomenklaturi, osjećaj osnaženosti ugrožava podređenost socijalističkom moralu koji nije pružio jednak prostor slobode ženama i muškarcima.³⁰ Rodna neravno-pravnost i stereotipna podjela na “muške” i “ženske” poslove, društvene uloge i psihosoci-jalne vrline, bila je rezultat patrijarhalnog građanskog odgoja i obrazovanja. Međutim, ni socijalistička socijalizacija nije proizvodila znatno drukčije rezultate pa se i u idućim deset-ljećima broj žena na odgovornim i upravljačkim funkcijama nije naročito mijenjao. Jedno

²⁷ Dijana DIJANIĆ et al. (ur.), *Ženski biografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu*, Zagreb 2004., 347.-358. Usp. i Ivana PANTELIĆ, *Partizanke kao građanke*, Beograd 2011., 69.-80.

²⁸ Gordana BOSANAC, “Pristup čitanju i interpretaciji djela Blaženke Despot”, *Izabrana djela Blaženke Despot*, (ur. Gor-dana Bosanac), Zagreb 2004., 12.

²⁹ G. W. CREED, *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*, Uni-versity Park [Pennsylvania] 1998. Usp. i Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, “O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pam-ćenja: između moralne revizije i feminističke intervencije”, *Profemina*, 2 [specijalni broj “Jugoslavenski feminizmi”], jesen-zima 2011., 39.-51.

³⁰ Riječ je o ženskim sjećanjima na život u socijalizmu prikupljenima u *Ženskom biografskom leksikonu* (2004.) te s nji-ma povezanim dokumentarnim filmom *Borovi i jele* (2003.) Sanje Iveković. Ambivalentna sjećanja na poslijeratno razdoblje pronaći ćemo i u memoarskim knjigama Eve Grlić, Sonie Wild Bičanić, Zore Dirnbach, Jele Godlar, Ma-rije-Vice Balen, koje je teško svrstati u “ogledne” glasove socijalističkog iskustva emancipacije jer poput “disident-skih” glasova (političkih zatvorenica Mare Čović, Slavice Kumpf ili Marice Stanković) također tematiziraju cijeli niz traumatskih iskustava: od zatočeništva na Golom otoku do stalne borbe s androcentrizmom i autoritarnošću socijalističkih institucija.

istraživanje iz 1950-ih pokazalo je da s obzirom na podjelu obaveza, slobodu kretanja i način korištenja slobodnog vremena, roditelji imaju različita pravila i različita očekivanja od djevojčica i dječaka, to jest omladinki i omladinaca.³¹

Oslovljavanje u javnosti jedan je od pokazatelja postojanja tih konfliktnih društvenih i privatnih domena te postepene kulturne transformacije u kojoj nove ritualne prakse i komunikacijski obrasci nisu jednostavno izbrisali starije kulturne slojeve nego su ih radije preoblikovali i resemantizirali.³² Premda se mnogima činilo kako su "riječi družice i drugarice zauvijek izbrisale riječi gospodin ili milostiva",³³ u svakodnevnoj komunikaciji i formalnim susretima, drugarica i gospođa gotovo se ravnopravno izmjenjuju pa to stanje ovjerava i prvi poratni bonton iz 1953.³⁴ Unatoč deklariranoj egalitarnosti u društvu su postojale socijalne razlike, potvrđene različitim "karticama za snabdijevanje" i ograničenim pristupom pojedinim trgovinama (vojno-diplomatski magazini).³⁵ I dok su radnice nerijetko radile i po 16 sati dnevno u tvornici i kod kuće te volontirale na radilištima, supruge pripadnika nove političke elite i pojedine građanke koristile su usluge dostavljača, kućnih pomoćnica i pralja iz zagrebačke okolice.³⁶

Fotografski prizori obiteljske sreće udarnika i udarnica u novom (tvorničkom) stanu ili kući, sa zadovoljnim ukućanima okupljenim oko radio-aparata, omiljeni u tadašnjem tisku, ne-svjesno su imitirali prizore iz predratnog (malograđanskog) obiteljskog života. Istodobno, netrpeljivost prema nekim drugim materijalnim i/ili simboličkim obilježjima građanskog života i građanskih manira bila je izrazita. Gordana Bosanac svjedoči kako su se sretnicima smatrali oni koji su posjedovali predratna odijela, cipele ili bolje sukno od koje bi šili i prekrajali "za sebe i svoje u obitelji na stotinu načina dok se (odijelo) ne bi raspalo ili dok mu zavidnik ne bi u tramvaju žiletom, neopazice odostraga, izrezuckao leđa" ponukan idejom dosljednog egalitarizma, to jest stavom da "nitko po odjeći ne može odskakati".³⁷ Mira Kolar-Dimitrijević dobro se sjeća netipične odjeće svog prvog supruga arheologa Stojana Dimitrijevića, koji je na studijskom izletu u Grčkoj 1954. godine nabavio englesku vojničku jaknu koju je potom stalno nosio u kombinaciji s leptir mašnama iskazujući tako svoju "slobodarsku buntovnost":

Stojan je tvrdio da je taj sako neobično praktičan, s puno džepova, načinjen od odličnog materijala, mekanog i lagano nosivog, a osoba se u njemu osjećala vrlo pokretnom. Leptir-mašne je Stojanu izrađivala mama i one se nisu mogle kupiti niti u jednoj trgovini jer su bile i simbol snobizma, buržuske dekadencije i građanske prošlosti. (...) Imao je uvijek barem pet leptir-mašni što mu je, s onako dugom kosom koja se kovrčala i zulufima davalo izgled umjetnika. Izgledom se Stojan nikako nije uklapao u socijalističku stvarnost svog vremena.³⁸

³¹ N. BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje*, 176.

³² Usp. NIVES RITTIG-BELJAK, "Od druga do gospodina: socijalistički oblici ophođenja u Hrvatskoj", *Između roda i naroda*, (ur. Renata. Jambrešić Kirin i Tea Škokić), Zagreb 2004., 137.-143. Ovdje 142.

³³ V. MARUŠIĆ, "Što nas je naučila autostrada", *Žena u borbi*, 5/1947., br. 46, 12.-13.

³⁴ "Uz nazive 'gospodin' i 'gospođa' i kod nas se poslije narodne revolucije uobičajila upotreba riječi 'drug' i 'drugarica'. Na ulici ćete čovjeka osloviiti s družice ili gospodine, drugarice ili gospođu i zapitati ono što želite". Antonija TKALČIĆ-KOŠČEVIĆ, *Bon-ton*, Zagreb 1953., 34.

³⁵ "Uvedene su bile tri vrste kartica za snabdijevanje, tzv. 'točkica': R1 (radničke 1), R2 (radničke 2) i 0 (svi ostali). Seljaci nisu imali pravo na kartice za snabdijevanje. Rudi je kao sveučilišni profesor dobivao R1 dok smo mi ostali imali 0) i po istom načelu imao pravo kupovati u posebnim dućanima tipa 2". S. WILD BIČANIĆ, *Dvije linije života*, 155.

³⁶ *Isto*, 152.

³⁷ G. BOSANAC, *Visoko čelo*, 131.

³⁸ MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ i ELIZABETA WAGNER (prii.), *Autoportret jednog intelektualca u doba socijalizma*, Zagreb 2010., XIII i XVII.

Ista autorica, koja je priredila i objavila obimnu prepisku sa suprugom, nastalu između 1955. i 1964. godine, pripovijeda da su odlike uzornog socijalističkog intelektualca bile (ironična ili sarkastična, ali dobrohotna) kritičnost prema negativnostima u društvu, prosvjeti i kulturi, prezir prema materijalnim vrijednostima i predmetima, kozmopolitski nazori te entuzijazam za modernu umjetnost i popularnu kulturu, naročito film. Međutim, svakodnevna nastojanja da se izbjegnu “ograničenja što ih je nametao društveni okvir i socijalistička praksa” tražila su nemalu dozu “ženskog žrtvovanja”:

Tijekom braka sa Stojanom nisam imala ni usisivač ni stroj za pranje rublja jer se sav raspoloživi novac trošio na kino, kazalište, fotografski papir, časopise i novine i slično, pa sam sve radila ručno i pritom gubila mnogo snage i vremena. No kao što je Emica u sinu gledala veličinu, tako sam to prihvatila i ja; moram priznati da mi je Stojan otvorio prozor u svijet koji bi mi bez njega ostao zauvijek zatvoren. Bio je enciklopedist i imao široko znanje koje se nije dalo naučiti iz onovremenih priručnika.³⁹

Primjere simbioze antiintelektualizma i antifeminizma, na podlozi suživota nominalne socijalističke egalitarnosti i rezistentne “patrijarhalne svijesti”, navodi i Gordana Bosanac u autobiografskim dijelovima svoje knjige *Visoko čelo* koji se odnose na njezino školovanje i intelektualno sazrijevanje tijekom 1950-ih. Prvi je primjer vezan uz predavanja njezinog sveučilišnog profesora filozofije koji je uz problematiku dijalektičkog materijalizma raspravljao i o razlici muških i ženskih, inteligentnih i manje inteligentnih fizionomija lica tvrdeći da muškarci imaju “visoko čelo” jer njihova “kutija za misli” treba više prostora. Dotični je profesor demonstrirao cijeli niz rodno diskriminatornih postupaka u svom akademskom radu. Od tog trenutka ta je studentica filozofije počela razmišljati o licu i naličju službene politike rodne ravnopravnosti:

Međutim, ispalo je da postoji neka jača, “zakonitija” sila koja upravlja voljom ljudi, neko *ne-pisano pravilo*, i to ono koje ravna spolnim razlikama među ljudima, nevidljivo, ali efikasno, da uza sve stege realsocijalizma postoji i ta stega, koju on priznaje i sam supsumira pod svoje vrednovanje. Ta sila tada nije imala ime, o njoj se nije kritički govorilo i nije se dovodila u pitanje, a tek mnogo kasnije imenovana je *patrijarhalnom sviješću*. Ona nije dovodila u pitanje priznatu “socijalističku društvenu svijest”, pa su jedna pokraj druge mogle mirno postojati.⁴⁰

Drugi se primjer odnosi na njezin prvi studentski članak o problemu “huliganskih napada” na djevojke i žene tijekom zimskih mjeseci na zagrebačkim ulicama, kad su mlade žene, uz fizičke napade grudama i kamenjem (i sama je završila u bolnici zbog takvog napada), bile obasipane mizoginim uvredama i psovkama. No glavni urednik studentskih novina, poslije uvaženi komunistički funkcioner i reformator školstva, nije smatrao da je riječ o društveno relevantnoj pojavi ili problemu koji zaslužuje komentar. Gordana Bosanac zaključuje da ju je taj prvi susret s arogantnim urednikom, kojem je zasmetalo njezino građansko podrijetlo i njezin (intuitivni) feminizam, osvijestio da u društvu postoje dva bitna, neriješena problema: *klasno pitanje* i *pitanje spolne diskriminacije*, a da se žene u svakodnevnom životu, na ulicama i domovima, susreću s “patrijarhalnom osvetom” svojoj slobodi:

A onda, kad pomisli da je nastupilo klasno oslobođenje i kad krene u prostore slobode svih svojih gradova, htijući se kretati lijepim i slobodnim ulicama, kad bude u najpotpunijem uvjerenju da je slobodna od klasnog prokletstva, na toj će je ulici opet, i usprkos *sustavu slo-*

³⁹ Isto, XX.

⁴⁰ G. BOSANAC, *Visoko čelo*, 196.

bodnih proizvođača, dočekati crni simbol klasnog i spolnog ropstva: ona ista gruda snijega utrljana za vrat, u šali, ne sad od jednoga dokonog buržoaskog idiota, nego od “socijalističkog, naprednog, slobodnog i svjesnog omladinca”, koji će joj neuvijeno dobaciti da je “p...a” i da joj može raditi što hoće i da je to njegova sloboda koja mu oduvijek pripada.⁴¹

Pedesete su godine XX. stoljeća vrijeme otvaranja najvažnijeg poligona blokovskog nadmetanja – borbe za podizanje životnog standarda i društvenu sigurnost građana – naravno, po cijenu ideološke homogenizacije društva, uz prihvaćanje proskribiranja i kažnjavanja svih onih koji dovode u pitanje društveni i “spolni ugovor” na kojem je sazdan socioekonomski i politički status quo. I dok se vidljivo sučeljavanje ideoloških i ekonomskih doktrina odvijalo u prostoru javne sfere i masovnih medija, oblikovanje intimnog prostora doma, obiteljskog i privatnog života otkrivalo je više dodirnih točaka modernističkog iskustva no povoda za radikalno razmimoilaženje.

Socijalistički intelektualci između birokracije i autokracije

Poratno je razdoblje domaće intelektualne povijesti obilježeno “izrazitom homogenošću intelektualaca koji su bili mobilizirani u službu legitimacije dominantne ideologije i njihovo se djelovanje u provedbi partijske politike u kulturnom životu (...) naposljetku svodilo na uzak krug partijske inteligencije u kojem su uvijek surađivali isti ljudi”.⁴² Kao što smatra Ljubodrag Dimić, koji je istražio djelovanje jugoslavenskog Agitpropa, više se vjerovalo “dobrom partijcu” nego “pametnom intelektualcu”, bez obzira na njegovu ili njezinu stručnu kvalifikaciju.⁴³ Spoznaja da je za karijeru važnija podobnost i discipliniranost od intelektualnog integriteta i borbe za vlastiti stav, za “mišljenje vlastitom glavom”, imala je dalekosežnog utjecaja na formiranje duhovne klime i vertikalnu mobilnost u kulturnom i akademskom polju. No to ne znači da su intelektualci komunisti promicali prosječnost, mediokritetstvo ili “propagandnu umjetnost”. Nakon obračuna sa socrealizmom, pojedina su strukovna društva, kulturne institucije i časopisi za umjetnost i kulturu postali intelektualne oaze u kojima se uvažavao kriterij izvrsnosti, umjetnički dosezi i predanost poslu. Premda će se vremenom pojedini “zaslužni umjetnici” svojim društvenim statusom i sinekurama približiti drugim pripadnicima *crvene buržoazije*,⁴⁴ treba imati na umu da “bogaćenje nije bilo komunističko načelo” i da je komunizam kao “inauguralna utvara”, a ne politički oblik društvenog života, obilno “proizvodio oružje, represiju, privilegije i ideologiju”, ali ne i “žudnju posjedovanja” materijalnog bogatstva.⁴⁵ Upravo zbog popularizacije ideje odricanja, žrtvovanja za opće dobro i sposobnosti oslikavanja budućeg društva blagostanja, humanistički je intelektualac imao važnu ulogu u proizvodnji socijalističke svijesti koja je

⁴¹ Isto, 199.

⁴² Maša KOLANOVIĆ, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...*, Zagreb 2011., 71.

⁴³ Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952.*, Beograd 1988., 119.

⁴⁴ “Povremeno bi Stojan [Dimitrijević] bio pozivan svom ujaku Vanji Radaušu, koji je po povratku iz partizana uživao veliko povjerenje vlade i širok društveni ugled, pa mu je izgrađen i poseban atelje u blizini Zarazne bolnice. Uz atelje se nalazio i trosobni stan s kuhinjom te stan za domara. (...) Stojan je pokušao da sitnim koracima slijedi svog velikog ujaka Vanju Radauša, koji se razmetao pred njim svojim ženama, svojim stanovima, svojim gospodskim načinom života i konačno svojim brojnim zbirkama.” Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ i Elizabeta WAGNER (prii.), *Autoportret jednog intelektualca u doba socijalizma*, XVI i XXVIII.

⁴⁵ G. BOSANAC, *Visoko čelo*, 133.

nudila kritiku “svijeta koji proizvodi robu i bogatstvo, obilje i moć posjedovanja, time i utvaru vlastitog svijeta u kojem ništa od robnog obilja i nije postojalo”.⁴⁶

Treba imati na umu da je poratno hrvatsko društvo bilo ideološki, socijalno i kulturno podijeljeno, s više ili manje prikrivenim antagonizmima između pripadnika bivše građanske klase, sve brojnijeg proletarijata i “oportunog seljaštva” te obilježeno polarizacijom intelektualaca na promicatelje *progresivne* i zagovornike *nazadne* (kršćanske i liberalne) orijentacije.⁴⁷ Agitpropovski je diskurs promovirao ideju obnove i izgradnje novog društva po mjeri radnog čovjeka, ali i demonstrirao moć novih vlasti i proizvodio prijetecu retoriku etičko-političke higijene koja želi “eliminirati” sve pojave *malograđanštine* i *intelektualštine*, zajedno s nepismenošću, praznovjerjem i duhovnom “zaostalošću”. I dok su narodni “sudovi časti” proizvodili represivne, nerijetko drakonske mjere revolucionarnog “čišćenja” nacionalnog kolektiva od kompromitiranih sugrađana, agitpropovski su “diskurzivni policajci” svojim novogovorom mentalno uniformirali kolektivno tijelo *radnog naroda*. U tom je smislu Titova parola “tko neće riječima, hoće po leđima”⁴⁸ najbolja potvrda uske sprege ideološkog i represivnog aparata, to jest neodvojivosti postupaka kulturnog normiranja, opisivanja/interpretiranja, discipliniranja i kažnjavanja u proizvodnji nove društvene stvarnosti. Novo je znanje imalo moć proizvoditi novu (socijalističku) stvarnost, ali samo dok je legitimiralo moć partije na vlasti. Stoga su intelektualcima u razdoblju jugoslavenskog etatizma nedostajala dva temeljna obilježja istinskog intelektualnog djelovanja – da ne ovisе o svojoj društvenoj pripadnosti i da mogu javno djelovati neovisno o ideološkim uvjerenjima.⁴⁹ Građansko je podrijetlo predstavljalo veliku prepreku za ostvarivanje značajnije karijere, a o javnom promicanju ideja koje ne bi pripadale komunističkom svjetonazoru nije bilo ni govora. Na primjer, jedna od članica Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske ukorena je na sastanku partijske ćelije zbog “intelektualštine”, “građanskog zastranjivanja” i “historijskog revizionizma”, unatoč svojoj važnoj funkciji i partizanskoj biografiji, stoga što je ponudila slojevitije tumačenje uloge bana Jelačića u hrvatskoj povijesti:

Drugarica N. S. ima revizionistički stav o banu Jelačiću. Možda je to zaista opterećenje društvene sredine u kojoj se drugarica razvijala, a i toga što je drugarica baš studirala historiju.⁵⁰

Sve masovnije uključivanje intelektualaca u birokratski državni aparat i birokratizirane institucije (poput škola, sveučilišta i državnih instituta) učinilo je da oni, baš kao i u zapadnim kapitalističkim društvima, već krajem 1950-ih postanu kičma nove srednje klase i odbace svoj radikalizam, baš kao i dužnost kritičkog propitivanja dominantne ideologije. Koliko god da su se uvjereni komunisti među intelektualcima trudili solidarizirati s radnicima i vrijednostima radničke, popularne i masovne kulture,⁵¹ ono što ih je udaljilo od proletera, a približilo habitusu “bijelih okovratnika”, bila je činjenica da im je novi društveni status omogućio “da konzumiraju relativno velik broj dobara i usluga, da uživaju određeni društveni ugled i imaju relativno široku autonomiju i mogućnost da kontrolira-

⁴⁶ *Isto*.

⁴⁷ Milovan Đilas u članku “Izopačivanje karaktera narodne vlasti” iz 1947. nudi sociopolitičku definiciju “progresivnih snaga” tog vremena kojima ne pripadaju samo “radne mase – proletarijat i siromašno seljaštvo, nego i mnogi čestiti patrioti i svi oni koji se konstruktivno odnose prema novoj Jugoslaviji (kao na primjer ogroman dio inteligencije)”. Milovan ĐILAS, *Članci 1941–1946*, Beograd 1947., 291.

⁴⁸ Iz govora Josipa Broza Tita u Splitu 1949. godine.

⁴⁹ R. J. BRYM, *Intellectuals and Politics*, 3.-9.

⁵⁰ HDA, KDAŽ, kut. 64, inv. br. 50, Sastanak partijske ćelije Glavnog odbora AFŽ, 2. 9. 1947.

⁵¹ Usp. M. KOLANOVIĆ, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač*, 59.-71.

ju tuđe aktivnosti”.⁵² Naravno, pod uvjetom lojalnosti ideološko-političkoj superstrukturi društva kojem su pripadali.

Kriza autoriteta u partijskoj ćeliji Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske

Partijska je kontrola radikalno i kapilarno prožimala sve društvene organizacije pa tako i AFŽ. Sve su članice bile pod nadzorom partijske drugarice koju je predsjednica (Kata Pejnović) trebala tajno odabrati “da vrši obavještajnu službu” i bude povezana s “odbornicom višeg foruma”.⁵³ Gotovo sve zaposlenice – od glavne urednice do prodavačica u matičnoj knjižari – bile su bivši partizanski borci ili njihovi simpatizeri. Od komunistkinja se očekivala slijepa poslušnost i odanost partijskom rukovodstvu, samoprijegoran “udarnički rad” (s neplaćenim prekovremenim satima i neplaćenim porodiljnim dopustom duljim od 3 mjeseca), strogo poštivanje rokova izlaženja časopisa, volonterski rad na opismenjavanju i pokretanju “čitalačkih grupa”, posebice u malim mjestima i selima izvan Zagreba, uplaćivanje narodnog zajma i dobrovoljni popodnevi rad na radilištima. Međutim, ni udovoljavanje svim ovim zahtjevima i očekivanjima nije ih štitilo od oštrih kritika više instance zbog (sitnog) prekoračenja rokova izlaženja časopisa i nedostatnog “teorijskog uzdizanja” putem posebnih tečajeva, ali i proradu marksističkih klasika, tekstova iz političke ekonomije i članaka iz *Komunista*. Na primjer, članice spomenute partijske ćelije tijekom 1947. godine raspravljale su o “principijelnim pitanjima naše privrede”, “pitanjima partijske izgradnje”, kao i o razlikama između lenjinističke i staljinističke doktrine.⁵⁴ Naravno, uz redovito rješavanje tekućih problema uređivačke i kadrovske politike. Kao što možemo saznati iz osobnih iskaza tijekom gorljivih rasprava, do međusobnih je sukoba dolazilo zbog iscrpljenosti i gubitka takta, nedefiniranog opisa radnih dužnosti, čestih prekovremenih sati, rada vikendom i u stanu “funkcionerki” (kad su se pripremale za kongrese), zbog ratnih neuroza koje nitko nije liječio, čestih i iscrpljujućih sastanaka te premalo vremena posvećenog obitelji. Sitni međusobni sukobi, optužbe i suparništva, često su za svoj objekt imali nenadoknadiv simbolički kapital pripadnica građanskog sloja, onih koje su “grabile mast velikom žlicom”⁵⁵ i uživale u vlastitoj *Kinderstube*, to jest blagodatima socijalne sigurnosti i dobrog obrazovanja. Optužbe za “malograđansko samoljublje” i “anarhoidni individualizam” bile su česte među komunistima u međuratnom razdoblju, a povodom unutarnjeg diferenciranja 1948. godine, ponovno su izvučene na dnevni red.

Procedura višestruke unutarnje kontrole i pomnog vođenja osobnih dosjea s karakteristikama članova i članica, koju je inaugurirala Kominterna, nakon 1948. godine se intenzivira (dosjei se ažuriraju svakih šest mjeseci), a nerijetko poprima i devijantne oblike lažnog optuživanja i masovnog denunciranja. Radilo se o staljinističkom mentalitetu zbijanja redova dvaju suprotstavljenih tabora i žrtvovanju svih onih koji su podrivali homogenu, idealiziranu sliku (vlastitog) socijalizma kao najboljeg od svih društvenih poredaka. Žrtvovani su partijci koji su se ustrajno držali službenog “režima istine” koji je vrijeđio do

⁵² *Isto*, 9.

⁵³ HDA, KDAŽF, f. 1234, Podserija SKH, inv. br. 5, kut. 64, 27. 11. 1945.

⁵⁴ Riječ je bila o tematskim diskusijama povodom članaka objavljenih u časopisu *Komunist* početkom 1947. godine. Usp. HDA, KDAŽF, 1234, Podserija: SKH, kut. 64, inv. br. 9, 13. 1. 1947.

⁵⁵ E. GRLIĆ, *Sjećanja*, 169.

ljeta 1948. ili onima koji su smatrali da su jugoslavenski komunisti trebali odmah iznijeti punu istinu o prirodi režima u SSSR-u. Za Evu Grlić ta je zamjerka bila ključna i zauvijek je poljuljala njezino povjerenje u vjerodostojnost i etičnost postupaka jugoslavenskog partijskog vrha:

Ja sam posebno zamjerala našem rukovodstvu i Titu što su godinama svjesno obmanjivali i narod i komuniste. Znali su naime kakvo je stanje u Sovjetskom savezu, znali su za čistke, logore, katastrofalnu organizaciju gospodarstva, teror NKVD-a i njegovu sveopću vlast. Umjesto da upozoravaju, nastojali su uvesti isti takav sistem i kod nas. (...) Vjerovali smo da u SSSR-u sve funkcionira. To je bila idealna država u kojoj nema eksploatacije radnika, nema nepravdi i svi su socijalno zbrinuti. Žene su ravnopravne. Velika obdaništa i vrtići brinu brigu o djeci, a jede se iz zajedničkih kuhinja pa žene ne moraju biti više robovi svoje obitelji. Tu i tamo, kad bi nešto procurilo da baš nije sve tako idealno i ružičasto, malo bismo posumnjali ili pomislili kako je to sve samo antisovjetska propaganda.⁵⁶

Atmosfera nepovjerenja, međusobnog sumnjičenja i takmičenja dovela je do toga da je osnovno raspoloženje u Glavnom odboru AFŽ-a Hrvatske bilo nezadovoljstvo vlastitim postignućima. Javio se osjećaj nekompetentnosti i frustracije zbog nedovoljnog razvijanja vlastitih profesionalnih i "liderskih" kvaliteta, premda su sve članice slijedile visoke intelektualne i etičke standarde:

Partijske zadatke izvršava požrtvovno i osjeća se odgovorna za njih. Naravi je povučene i tihe, nema samo dovoljno sigurnosti u svoje snage, pa odatle nema dovoljno samoinicijative u radu.⁵⁷

Čitanjem partijskih (samo)kritika stječe se dojam kako se ni jedna žena nije osjećala kao uzorna komunistkinja, kao kompetentna urednica ili suradnica časopisa *Žena u borbi* i *Naša moda*, to jest neke od brojnih edukativnih brošura.⁵⁸ Sposobnost kontrole, nadzora i upravljanja – koja je za muškarce na pobjedničkoj strani bila potvrdom njihove intelektualne, političke i rodne nadmoći – kod žena na rukovodećim položajima stalno je dovođena u pitanje kako od samih izvršiteljica, tako i od strane najbližih suradnica. Na primjer, dok su članice spomenute partijske ćelije redovito isticale osjećaje nekompetentnosti i nespremnosti da prihvate odgovornije zadatke i funkcije, one niže rangirane u hijerarhijskoj piramidi podrivale su ili nijekale autoritet rukovoditeljica:

Ako drugarica Ivka koji put i podvikne na tebe, ja bi ti rekla da kod svakog rukovodioca ima takovih momenata da se i podvikne. Tebe ne razumijem zato što ti ovde ne gledaš Ivku kao rukovodioca i ne vodiš o tome računa. To su dva primjera u kojima se vidi nekomunistički odnos prema radu.⁵⁹

I sama Kata Pejnović, predsjednica partijske ćelije, susrela se s patrijarhalnim stavovima i mizoginim uvredama komunistkinja tamo gdje se to moglo najmanje očekivati, među članovima partijskog rajonskog komiteta. Na partijskom sastanku Glavnog štaba AFŽ-a od 2. rujna 1947. godine, priznala je:

⁵⁶ E. GRLIĆ, *Sjećanja*, 166.

⁵⁷ Citati iz jedne od osobnih karakteristika, HDA, KDAŽF, f. 1234, Podserija SKH, kut. 64, inv. br. 21, 17. 3. 1947.

⁵⁸ Ambiciozan izdavački plan G.O. AFŽ-a Hrvatske za 1950. godinu s 14 naslova središnjica je odbila s obrazloženjem: "Plan Glavnog odbora Hrvatske je veoma obiman i nerealan. Prema tome planu čitav GO pretvorio bi se u izdavačko preduzeće. (...) Smatramo da iz plana izdavačke djelatnosti GO Hrvatske treba brisati sve izuzev "Kuharica" i "Što da pričam svom djetetu". Usp. HDA, KDAŽH, f. 1234, kut. 162, Odnosi AFŽ-a s drugim organizacijama.

⁵⁹ HDA, KDAŽH, f. 1234, Sastanak partijske ćelije pri Glavnom odboru AFŽ-a Hrvatske, 1. 3. 1948., inv. br. 69, kut. 64.

Rajonski komitet je shvatio ovu ćeliju kao nužno zlo, nije joj dao onu pomoć koju je trebala s tog razloga što su se mnogi drugovi su..imali [nejasno] da odlaze na sastanke radi toga što su tu same **žene 'babe'** [istakla R.J.K].⁶⁰

Analiza zapisnika redovitih partijskih sastanaka pokazuje nam da rigorozna kontrola, opomene, sankcije i gubitak članstva u KPH-u nisu predstavljali osnovno sredstvo discipliniranja članova i članica pobjedničke stranke. Društvena je moć partije, okrenute masovnijem regrutiranju članstva, jačala uz pomoć promicanja emancipacijskih vrijednosti i "uzgajanja vrlina" – preuzimanjem lenjinističkog mita o komunistima kao "ljudima izuzetnog kova". Sastavni dio ovog mita, koji počiva na uvjerenju da je socijalističko društvo najbolje i najpravednije od svih društvenih sustava, činile su psihosocijalne mjere (samo) nadzora, to jest internalizacija borbe protiv svih ljudskih slabosti, nedostataka i nesavršenosti. Ustrajna korekcija vlastitih mana uz poticanje vrlina (i nedostižno poistovjećivanje s partizanskim herojima) podrazumijevala je i korekciju biografija svih onih koji nisu odgovarali modelu uzorne persone izuzetnih intelektualnih sposobnosti i moralnih kvaliteta, ali skromnog podrijetla iz radničke ili seljačke obitelji. Preobrazba represivnih mjera discipliniranja (i kažnjavanja) u prakse samodiscipliniranja, samokritike i samokorekcije, kako je to opisao Michel Foucault,⁶¹ prati prilagodbu pojedinca modernom industrijaliziranom društvu i njegovoj socijalističkoj inačici. Riječ je o ključnom trenutku simbioze emancipatorske matrice i tradicijom definiranih "ženskih vrednota" u odgojno-obrazovnoj praksi i privatnoj sferi doma gdje je patrijarhalna logika podcijenjenog i "nevidljivog" ženskog fizičkog i afektivnog rada uzvratila udarac "državnom feminizmu".⁶² Rivalitet dvaju kolektivističkih projekata (patrijarhalnog i komunističkog) koji su na svoj način disciplinirali, socijalizirali i iskorištavali žensku radnu snagu i reproduktivnu moć za očinsko ili opće dobro, sada je pronašao zajednički interes u obnovi diskursa ženstvenosti i kućevnosti te "proširio tradicionalnu diobu obiteljskih uloga na društvo u cjelini".⁶³

Kraj AFŽ utopije o novoj ženi

Intelektualke koje su sudjelovale u legitimaciji nove vlasti, kreirale društvene trendove i utirale vlastiti, *treći put* u socijalističku budućnost – gdje vlada "ljepota, veselje i raznolikost" – nisu dosljedno slijedile feministička načela. Potvrdu tomu nalazimo i u referatu Vide Tomšič, predsjednice AFŽ Jugoslavije, u studenom 1948. godine: *Mi vidimo po ruskim novinama kako su tamo sve žene ružno odjevene, i to kao neka potreba socijalizma, sve što negira ono što mi tražimo – ljepotu, veselje i raznolikost. Treba učiti žene da se znaju lijepo odijevati i pospremiti svoj stan i da to znaju brzo uraditi.*⁶⁴ Sadržaj frivolne opaske o "estetskoj" i

⁶⁰ HDA, KDAŽH, f. 1234, Zapisnik sa sastanka partijske ćelije Glavnog odbora AFŽ, 2. 9. 1947., inv. br. 34, kut. 64.

⁶¹ Michel Foucault, "Technologies of the self", *Ethics, Subjectivity and Truth*, (ur. Paul Rabinow), sv. 1, London 1997., 223.-251.

⁶² Prve primjere negativne rodne socijalizacije djece po obrascu što je primjereno djevojčicama, a što dječacima, nalazimo u AFŽ glasilima, na primjer, uz novinske članke "Vi i vaše dijete u kućnim poslovima" (*Žena u borbi*, 11/1953., br. 8) ili "Za svakoga svoja pregača" (*Naša moda*, proljeće 1955., br. 2).

⁶³ Branislava BARANOVIĆ, *'Slika' žene u udžbenicima književnosti*, Zagreb 2000., 28.

⁶⁴ Referat Vide Tomšič na IV. plenumu Glavnog odbora AFŽ Hrvatske u Zagrebu, 10. 10. 1948. Cit. prema L. Sklevicky, *Žene, konji, ratovi*, 134.

“modnoj” razlici jugoslavenskih i sovjetskih žena, umjesto etičko-političkog pozicioniranja koje razlikuje građane i građanke od političkog rukovodstva SSSR-a, nije jedino što zabrinjava. Pozitivnu želju za individualizmom, blagostanjem i uživanjem u životu, taj napatuk pretvara, kopernikanskim obratom tipičnim za socijalistički demagoški diskurs, u instrukciju o učinkovitom raspolaganju vlastitim vremenom u cilju boljeg “servisiranja” svih članova kućanstva i društva u cjelini. Teza kako se o rodnoj ravnopravnosti ne može govoriti sve dok interes žena bude usmjeren samo na obitelj i domaćinstvo, dobiva zanimljivi obrat. Umjesto lenjinovske misije oslobađanja žene od tegobnih i zaglupljujućih poslova koji ju “hiljadama niti vezuju za prošlost”, ženi se sugerira da joj samo (racionalno, ekonomično i brzo) obavljanje tih poslova može podariti više vremena “za konstruktivan rad, za stvaralački rad na svim poljima ljudske djelatnosti”.⁶⁵ Političarke i intelektualke s pristupom tiskovnim medijima svoj će javni utjecaj rijetko koristiti za društvenu kritiku iznevjeravanja emancipacijskih vrednota, češće će nastojati da žene prilagode sistemu i sve većim izazovima suvremenog života. Tek će revolt nove generacije, rođene i odgajane u ovom razdoblju, “biti nabijen i elementom ženskog opiranja muški uređenom društvu i državi”.⁶⁶

Sredinom 1950-ih društvena vidljivost i politički utjecaj žena opadaju, a raste i broj otkaza ženama u industrijskom i državnom sektoru s opravdanjem da su manje radno učinkovite i da češće izostaju s posla.⁶⁷ Odgovornost za tu pojavu pripisana je ostacima patrijarhalnog mentaliteta i neodgovornim pojedincima među pripadnicima upravljačke klase. Međutim, koga okriviti za činjenicu da se socijalistička žena sve više potiskuje iz političkog života i ritualnog obnavljanja sjećanja na revoluciju, da polako osvaja “feminizirana”, zasebna područja obrazovanja i zapošljavanja te se, naposljetku, njezin lik seksualizira i/ili pretvara u kućnog anđela koji svoje samoostvarenje traži u ljubavi, braku i suvremeno opremljenom domu. Lydia Sklevicky nas s pravom upozorava da su sve bitne promjene ženskog položaja bile u “uzročno-posljedičnoj svezi s procesom modernizacije koji su u nerazvijenim agrarnim zemljama pokrenuli komunisti došavši na vlast”.⁶⁸ Taj se proces modernizacije nije mogao odvijati bez ozbiljnog narušavanja patrijarhalne kulture čijim rastakanjem žene dobivaju povijesnu priliku, ali i preuzimaju odgovornost za povijest svojih (neostvarenih) budućnosti.

Ubrzani privredni razvoj i relativni prosperitet od sredine 1950-ih, uz početak proizvodnje kućanskih aparata i artikala široke potrošnje, sintetičkih materijala i plastike, ženama je zasigurno olakšao svakodnevni život i odškrinuo vrata socijalističke utopije. Prijelaz iz opće neimaštine u doba relativnog blagostanja, iz kinematografske u televizijsku kulturu, iz agitpropovske indoktrinacije u zavodljivi jezik reklama, pratila je depolitizacija i pasivizacija žene, degradacija i komodifikacija njezinog simboličkog prikaza: alegorija revolucije, domaća inačica revolucionarke s Delacroixove slike *La Liberté* i Muhinina proleterka, postaje djevojka s reklame za “motor Savica”, “Perion” prašak za rublje ili rafinirano jestivo ulje “Zvijezda”. Proslava 8. marta gubi na društvenoj važnosti i sve se češće pretvara u puki povod za čestitarenje, darivanje cvijeća i sitnih darova koje su izradila djeca. Od najvećeg ženskog socijalističkog blagdana u čast kojeg su se obarali udarnički rekordi i koji je bio posvećen međunarodnoj borbi za ženska prava te hladnoratovskoj “borbi protiv potpaljivača novog rata, za mir i demokraciju u svijetu”,⁶⁹ ostale su prigodne proslave u tvornicama

⁶⁵ “Racionalnost, ekonomičnost, higijena i kultura u našem domu”, *Žena u borbi*, 11/1953., br. 9, 13.

⁶⁶ Rada IVEKOVIĆ, *Sporost-oporost*, Zagreb 1988., 45.

⁶⁷ I. PANTELIĆ, *Partizanke kao građanke*, 124.-125.

⁶⁸ L. SKLEVICKY, *Žene, konji, ratovi*, 134.

⁶⁹ “Živio 8. mart”, *Žena u borbi*, 7/1949., br. 3, 3.

i uredima. Naglašavanjem reproduktivnih, odgojnih i estetskih aspekata njihovih života, socijalističke se žene pozivaju da pomognu oblikovati “novu, specifično našu kulturu” i da pritom, još jednom u povijesti dvadesetog stoljeća, zanemare svoje intelektualne dosege i političke potencijale i počnu od “uređenja i opreme stana”, to jest kupovine odjeće prema svom “ukusu, potrebi i mogućnostima”.⁷⁰ Na taj način sugeriralo im se da svoju težnju za srećom, blagostanjem i boljom budućnošću ostvare tamo gdje imaju relativnu moć i kontrolu: u prostoru svog doma i “u materijalu” vlastitog tijela čiju su (auto)erotičnost, utilitarnost i političku funkcionalnost tek trebale osvijestiti.



WOMEN INTELLECTUALS AFTER THE REVOLUTION: FROM A PARTY CELL TO A CELL IN PRISON

Summary: To women on the left Yugoslav socialist framework opened up multifarious opportunities for successful professional and political career. On the other hand, the conflict between revolutionary and traditional values generated various antagonisms and compromises as well as “linkages of conflicting complementarity” (G. W. Creed) of the old and new system, particularly in the private sphere where patriarchal “sexual contract” (Carole Pateman) about the division of men’s and women’s roles was still retained. In the context of postwar ideologisation and consolidation of one-party rule, especially during the KPJ party purges caused by the conflict Tito-Stalin, a large number of communist intellectuals fell victims to the political centre for raising provoking questions, for instance, about the credibility of renouncing Stalin at the time when Stalinist model of ‘preventive’ penalization in the “re-education labour camp” was still in force. Left-wing women intellectuals, who refused to subject their human and intellectual integrity to the principles of party loyalty (*partijnost*), which meant unquestionable subordination to the higher instance, rigid (self)evaluation of class and ideological “correctness” and moral private conduct, experienced true hardships. Intolerance toward these women (“the Party traitors”) was evident through symbolic and physical violence and the “disgrace ceremonies” in re-education labour camps. Some of the most accomplished women revolutionaries and intellectuals vanished from political and public life but after a semi-centennial silence they refreshed their bitter memories of the wave of “Red Terror” marked by antifeminism, anti-intellectualism and ‘patriarchal retaliation’ of the members of the repressive apparatus and the organs of the new authorities.

Keywords: women intellectuals in Croatia (1945–1955), antifeminism, anti-intellectualism, repression



Literatura

Marija-Vica BALEN, *Uspomene jedne revolucionarke*, Zagreb 2009.

Branislava BARANOVIĆ, *‘Slika’ žene u udžbenicima književnosti*, Zagreb 2000.

Gordana BOSANAC, *Visoko čelo: ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, Zagreb 2010.

⁷⁰ Navodi iz priloga: “Inicijativna izložba Udruženja umjetnika primijenjene umjetnosti Hrvatske”, *Žena u borbi*, 13/1955., br. 12, 2.

- Neda BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996.
- Robert J. BRYM, *Intellectuals and Politics*, London 1980.
- G. W. CREED, *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*, University Park [Pennsylvania] 1998.
- Blaženka DESPOT, *Izabrana djela Blaženke Despot*, (ur. Gordana Bosanac), Zagreb 2004.
- Dijana DIJANIĆ et al. (ur.), *Ženski biografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu*, Zagreb 2004.
- Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952.*, Beograd 1988.
- Milovan ĐILAS, *Članci 1941–1946*, Beograd 1947.
- Michel FOUCAULT, “Technologies of the self”, *Ethics, Subjectivity and Truth*, (ur. Paul Rabinow), sv. 1, London 1997., 223.-251.
- Harold GARFINKEL, “Conditions of successful degradation ceremonies” *American Journal of Sociology*, 61/1956., 420.-434.
- Eva GRLIĆ, *Sjećanja*, Zagreb 1997.
- Eric HOBBSAWM, *Zanimljiva vremena: život kroz dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2009.
- Rada IVEKOVIĆ, *Sporost-oporost*, Zagreb 1988.
- Slavica JAKOBOVIĆ FRIBEC, “Zagorka – subjekta otpora”, *Neznana junakinja: nova čitanja Zagorke*, (ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec), Zagreb 2008., 13.-42.
- Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, “Izdajice su uvijek ženskog roda”, *Up & Underground*, 17-18/2010., 232.-241.
- Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, “O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pamćenja: između moralne revizije i feminističke intervencije”, *Profemina*, 2 [specijalni broj “Jugoslavenski feminizmi”], jesen-zima 2011., 39.-51.
- Miljuša JOVANOVIĆ, *Goli otok Miljuše Jovanović I i II*. Prir. i intervju vodio Dragoslav SIMIĆ, Beograd 1996.
- Maša KOLANOVIĆ, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...*, Zagreb 2011.
- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ i Elizabeta WAGNER (prir.), *Autoportret jednog intelektualca u doba socijalizma*, Zagreb 2010.
- Ivan KOSIĆ, *Goli otok: najveći Titov konclogor*, Rijeka 2003.
- Ženi LEBL, *Od jednom drukčija, od jednom druga*, Beograd 2008.
- Mark MAZOWER, *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004.
- Fahrudin NOVALIĆ, “Rod, društveni položaj i moć”, *Filozofija i rod*, (ur. Gordana Bosanac, Hrvoje Jurić i Jasenka Kodrnja), Zagreb 2005., 133.-146.
- Ivana PANTELIĆ, *Partizanke kao građanke*, Beograd 2011.
- Michelle PERROT, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009.
- Nives RITTIG-BELJAK, “Od druga do gospodina: socijalistički oblici ophođenja u Hrvatskoj”, *Između roda i naroda*, (ur. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić), Zagreb 2004., 137.-143.
- Michaela SCHAEUBLE, “Očevid”, *Treća*, 9/2007., br. 1, 39.-56.
- Lydia SKLEVICKY, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb 1996.
- Antonija TKALČIĆ-KOŠČEVIĆ, *Bon-ton*, Zagreb 1953.
- Sonia WILD BIČANIĆ, *Dvije linije života*, Zagreb 1999.
- Slavoj ŽIŽEK, “Kad partija digne ruku na sebe”
(<http://www.mi2.hr/radioActive/past/txt/03.06.zizek.kadpartijadigne.rtf>).

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 6



Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)



Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.



Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA